

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

**ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього
НАН України»**

**ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: СОЦІАЛЬНО-
ДЕМОГРАФІЧНИЙ ПРОФІЛЬ ТА ШЛЯХИ НІВЕЛЮВАННЯ ВТРАТ
ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ**

Науково-аналітична записка

Львів 2024

Сформовано соціально-демографічний профіль вимушеної міграції з України. Ідентифіковано тенденції та чинники посилення втрат людського потенціалу у результаті вимушеної зовнішньої міграції населення України. Обґрунтовано шляхи нівелювання втрат людського потенціалу, зокрема створення умов для відновлення соціально-демографічної стійкості країни через стимулювання природного відтворення, інтеграцію та асиміляцію внутрішньо переміщених осіб, рееміграцію населення за кордону, лібералізацію міграційного законодавства відповідно до потреб економіки.

Науково-аналітичну записку підготував: к.е.н. Бараняк І. Є. (відділ проблем соціально-гуманітарного розвитку регіонів).

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ ПРОФІЛЬ ВИМУШЕНОЇ ЗОВНІШНЬОЇ МІГРАЦІЇ З УКРАЇНИ

Надвисокий рівень міграційної активності населення України в умовах повномасштабного вторгнення РФ на територію України критично негативно вплинув на параметри демографічного та соціально-економічного розвитку України. *Деформація екзистико-поселенського простору країни та статевовікової структури* населення України у бік старших вікових груп, *деградація шлюбно-сімейних відносин* унаслідок виїзду значної кількості жінок і дітей, а також мобілізації чоловіків стали каталізаторами посилення деструктивних соціально-економічних явищ.

Сучасна міграційна криза набула критичних розмірів і у порівнянні з іншими кризами є загрозою послаблення економічної, у т.ч. демографічної, безпеки країни. Це актуалізує потребу оцінювання поточних демографічних втрат, а також розробки заходів і пропозицій, які слугуватимуть основою для формування державної політики рееміграції та інтеграції вимушених мігрантів з орієнтацією на нівелювання втрат людського потенціалу, особливо інтелектуально-кадрового. Водночас реалізація політики збереження людського потенціалу дозволить забезпечити процес економічного відновлення та розбудови країни у поствоєнному періоді.

Готовність українців виїхати в пошуках безпеки за кордон змінювалась упродовж 2022-2023 рр., на що впливали різні чинники, зокрема рівень безпеки на тій чи іншій території, забезпеченість основними інфраструктурними послугами та місцем праці, сформованість (дієвість) системи соціального захисту та рівень покриття базових фінансових потреб вимушених мігрантів на територіях їх тимчасового перебування.

Довідка: за оперативними даними ООН ^[1] станом на 1 січня 2024 р. кількість вимушених мігрантів з України становила 10,0 млн осіб або близько 25 % населення України 2021 р. і за своїми обсягами була найбільш масовою вимушеною міграцією в Європі з часів Другої світової війни. При цьому за вектором переміщення населення зовнішня вимушена міграція займає лівову частку, оскільки за кордон у результаті вторгнення РФ на територію України виїхало майже 6,4 млн осіб (63,3 %), в той час як в межах України залишили свої помешкання 3,6 млн мешканців. Упродовж 2023 року простежувалась тенденція скорочення кількості ВПО (в межах країни із 5,3 млн до 3,6 млн осіб) та зростання кількості зареєстрованих вимушених мігрантів закордоном.

У територіальному зрізі найвищий рівень осідання вимушених переселенців з України зафіксований у Німеччині, Польщі та Чехії, де сукупно за програмами тимчасового захисту зареєстровано близько 2,4 млн осіб або майже 40 % сукупності вимушених мігрантів. До країн-реципієнтів, де зафіксовано понад 100 тис. переселенців, також входить Велика Британія, Іспанія, Канада, Італія, США, Молдова та Словаччина (додаток А, табл. А.1). У просторовому вимірі понад дві третини зареєстрованих вимушених мігрантів припадає на країни ЄС.

¹ Ситуація з біженцями в Україні. Портал оперативних даних ООН: сайт. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

Демографічний портрет типового емігранта зазнав значних трансформацій упродовж 2021-2023 рр. До 2021 р. міграційна мобільність і готовність населення до переїзду закордон у більшій мірі формувалася під впливом дії соціально-економічних чинників, а, відтак, левову частку довоєнних мігрантів становили чоловіки у працездатному віці. Натомість, вимушений мігрант воєнного періоду – це **переважно жінки у віці 30-40 років з дитиною або багатодітні сім'ї**, які здебільшого погано володіють державною мовою країн-реципієнтів, мають низький рівень соціально-економічної опірності та лінгвістично-психологічної адаптивності до приймаючого соціуму.

Хвиля вимушеної міграції має свої специфічні ознаки в екістико-територіальному розселенні. Якщо місцями осідання довоєнних мігрантів у країнах ЄС були зазвичай економічні зони з високим дефіцитом робочої сили (особливо робітничих професій) та низьким рівнем безробіття, то розподіл вимушених міграцій є більш рівномірним у територіальному зрізі з орієнтацію на сільську місцевість.

Довідка: У кількісному вимірі [2] із 4,2 млн вимушених переселенців, зареєстрованих у країнах ЄС станом на 2023 рік, на дітей у віці до 18 років припадає 1,6 млн осіб або 37 %, це 1,1 млн та 1,5 млн мігрантів здійснили вимушений переїзд у віці 18-34 рр. та 35-64 рр. відповідно. Водночас населення пенсійного віку характеризується порівняно низьким рівнем залученості до міграційних процесів, так як у віковій групі понад 65 років у країнах ЄС зареєструвалось за програмами тимчасового захисту лише 230 тис осіб. У статевому зрізі практично у всіх вікових групах понад 18 років переважають жінки. В цілому віковий розподіл утікачів від війни жіночої статі більш рівномірний ніж чоловічої. Майже 55 % мігрантів чоловіків – це діти у віці до 18 років, в той час як рівень реєстрації у старших вікових групах порівняно незначний (додаток А, табл. А2).

Повномасштабне вторгнення РФ у 2022 році трансформувало структуру мігрантів за регіонами їх походження та рівнем освіти.

Довідка: У Польщі регіонами походження майже половини утікачів від війни є східні, південні та північні області, які найбільше постраждали у результаті бойових дій. В той час як серед довоєнних мігрантів переважали вихідці здебільшого із західних (34%) та центральних (25%) регіонів України. З початком війни серед вимушених мігрантів Польщі помітно зменшилася частка осіб старше 60 років. З іншого боку, для довоєнних мігрантів було характерне набагато краще знання польської мови та частіше працевлаштування.³

Втрати людських ресурсів у поточних обсягах (за період 2022-2023 рр. виїхали з України та отримали статус тимчасового захисту у країнах ЄС **близько 20 % дітей та 18,7 % і 13,3 % жінок у віці 18-34 рр., 35-65 рр. відповідно**, які у 2021 р. проживали в Україні) можуть мати **катастрофічні наслідки** для збереження людського потенціалу України, посилити деструктивні явища (депопуляцію територій, трансформацію статевовікової структури населення у бік старших вікових груп, деформацію професійно-

² Decisions granting temporary protection by citizenship, age and sex. URL: <https://data.europa.eu/data/datasets/qj3dgti9ts5zogtzrhiwa?locale=en>

³ Життя та економічне становище мігрантів з України в Польщі – вплив пандемії та війни на характер міграції в Польщі URL: https://nbp.pl/wp-content/uploads/2023/04/Raport_Imigranci_UA.pdf

кваліфікаційної та соціально-економічної структур, скорочення тривалості життя, старіння населення, зменшення рівня народжуваності тощо).

Довідка: Із використанням методу дзеркальної статистики визначено, що найбільшими країнами-реципієнтами дорослого населення жіночої статі (близько 80 %) в умовах війни РФ проти України були Італія, Польща та Литва, а для чоловіків – Угорщина, Португалія, Ісландія, Франція та Румунія. Зафіксовано зростання обсягів нелегальної міграції чоловіків призовного віку у 2022 р. у 23,6 рази, що засвідчує функціонування корупційних схем перетину кордону та в умовах воєнної агресії РФ підриває основи обороноздатності України.

Рівень потенційних втрат людських ресурсів залежить від обсягів потенційної міграції а також формування позитивних аспірацій серед мігрантів залишитися у країні тимчасового перебування або реемігрувати після завершення бойових дій, покращення безпекових і соціально-економічних чинників в Україні. Результати соціологічних опитувань доводять високий рівень невизначеності намірів, водночас простежується тенденція до зростання частки мігрантів, які планують й надалі залишатися в країні тимчасового проживання.

Довідка: Згідно з соціологічним дослідженням ООН, яке проводилось у квітні–травні 2023 р., близько третини українських біженців готові реемігрувати у поствоєнний період. Про такий намір заявили переважно особи старшого віку, які проживають в країнах, що територіально межують з Україною, а також мають близьких членів сім'ї в Україні [4]. З іншого боку, за даними опитування Агентством ЄС з основних прав (FRA), яке проводилось наприкінці 2022 р., лише 1/3 респондентів заявили про намір повернутися назад в Україну, тоді як 23 % учасників досліджень ще не визначилися зі своїм майбутнім, решта (близько 40 %) – планують залишитися й надалі закордоном. При цьому, чоловіки (45 %) частіше, ніж жінки (35 %), планували залишитися в країні тимчасового захисту. Основними причинами для рееміграції називалися покращення безпекової ситуації, возз'єднання із сім'єю, проблеми з умовами проживання в країні, яка приймає вимушених мігрантів [5].

Інтеграція мігрантів у соціально-культурний та економічний простір країн ЄС має позитивний вплив на розвиток ринків праці країн-реципієнтів і водночас послаблює економічну безпеку України, зменшує потенціал економічного відродження, стійкість до макроекономічних шоків.

Довідка: За даними Bloomberg Economics за поточної демографічної ситуації Україна втратить близько 10 % річного довоєнного ВВП, що становить 20 млрд дол. США на рік. Ця втрата є суттєво більшою від пакету макрофінансової допомоги ЄС (чотирирічний пакет вартістю 12,5 млрд євро на рік)⁶. За оцінкою The Wall Street Journal кожні 100 тис. українців, які виїхали за кордон, зменшують ВВП України на 0,5%.⁷

⁴ Lives on Hold: Intentions and Perspectives of Refugees from Ukraine #3 (February 2023). URL: <https://reliefweb.int/report/poland/lives-hold-intentions-and-perspectives-refugees-ukraine-3-february-2023>

⁵ Fleeing Ukraine: Displaced people's experiences in the EU. URL: <http://fra.europa.eu/en/publication/2023/ukraine-survey>

⁶ Ukraine Needs Its Women Back for a Shot at Economic Recovery. The longer war refugees stay away, the less likely it is that they'll return. — Bloomberg. URL: https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-07-24/ukraine-economy-women-must-return-to-help-country-s-gdp-recover?fbclid=IwAR2zz4uuHmntMkiuVjflfFCNMFe9SWDlkEU9hD5U61senmSPZYR1v-_sa-w

⁷ Ukrainian Refugees Are Heading Home in Drove. — The Wall Street Journal. URL: https://www.wsj.com/articles/ukrainian-refugees-are-heading-home-in-drove-11652695585?mod=hp_lead_pos9

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Задля нівелювання втрат людського потенціалу України у результаті війни органам державної влади насамперед доцільно:

1. Створити умови для збереження соціально-демографічної стійкості країни через *впровадження заходів, спрямованих на стимулювання народжуваності та посилення ролі інституту сім'ї, підвищення якості соціальних послуг як для ВПО, так і для місцевого населення.*

2. Забезпечити інтеграцію та асиміляцію ВПО, ефективне використання їхнього інтелектуально-кадрового потенціалу як активу для відновлення та зростання економіки приймаючих громад.

3. Розробити систему програмно-цільових орієнтирів політики реєміграції зовнішніх вимушених мігрантів до України.

4. Лібералізувати міграційне законодавство задля відновлення демографічної стійкості територій через спрощення процесів імміграції, легалізації, адаптації та інтеграції іммігрантів, особливо висококваліфікованих фахівців із країн, що розвиваються.

З метою акумулювання внутрішніх ресурсів до нарощення людського потенціалу доцільно реформувати наявну систему підтримки демовідтворювальних процесів, зокрема ухвалити **Національну програму стимулювання народжуваності**. У цьому відношенні насамперед доцільно:

✓ реалізовувати інформаційно-просвітницькі заходи щодо збереження та відтворення людського потенціалу, ролі інституту сім'ї та відповідального батьківства у відновленні соціально-демографічної стійкості країни, збереженні генофонду нації у повоєнному періоді;

✓ удосконалити нормативно-правове забезпечення соціальної захищеності багатодітних, малозабезпечених сімей, домогосподарств, які постраждали внаслідок бойових дій, вагітних жінок та жінок, які знаходяться у відпустці по догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку.

Довідка. Пільга для багатодітних сімей щодо позачергового встановлення дротових квартирних телефонів, яка прописана у нормативно-законодавчих документах, в умовах цифровізації економіки та широкого використання інтернет-технологій втратила актуальність.

У цьому відношенні доцільно забезпечити:

1) підвищення розміру соціальних виплат при народженні дитини та сформуванню механізму їх захисту від інфляційних коливань шляхом проведення їх щорічної індексації відповідно до зміни розміру прожиткового мінімуму;

2) розвиток сфери послуг з догляду та виховання дітей, підвищення їх доступності для соціально вразливих категорій;

3) поширення успішної практики роботи працівників, які мають дітей, у гнучкому та дистанційному режимі;

4) реалізацію заходів спрямованих на поширення серед жінок програм навчання, спрямованих на опанування основ підприємництва, конкурентних професій, на підвищення кваліфікації.

✓ застосувати нові фінансові механізми реалізації соціальної допомоги при народженні дитини через:

1) диверсифікацію видів економічної допомоги у залежності від типу поселення і фінансово-матеріального стану домогосподарств;

2) імплементацію практики державного інвестування фінансових ресурсів у ранній розвиток дітей;

3) збільшення розміру і тривалості гарантованих державою соціальних виплат домогосподарствам пропорційно до кількості неповнолітніх осіб у них.

Реалізація окреслених інструментів дозволить сформувати серед населення репродуктивного віку психологічну установку, орієнтовану на розширене відтворення, підвищити відповідальність за відродження генофонду нації, збереження культури, мови та усталених традицій, посилити фінансово-економічну стійкість домогосподарств та їх здатність забезпечувати високі стандарти життя для молодого покоління в умовах соціально-економічної нестабільності.

Основними напрямками політики адаптації та асиміляції ВПО, використання їх інтелектуально-кадрового потенціалу як активу для відновлення та зростання економіки приймаючих громад, органам місцевої влади доцільно:

1) створювати нові робочі місця, зокрема через використання потенціалу релокованого бізнесу;

2) заохочувати місцевих роботодавців працевлаштувати ВПО через зменшення розмірів податкових відрахувань;

3) реалізовувати програми підтримки розвитку бізнес-ініціатив ВПО, стимулювання їх самозайнятості (отримання мікрокредитів, грантів та дотацій) через використання інструментів пільгового оподаткування та кредитування, податкових канікул;

4) проводити тренінги, курси та інші освітньо-просвітницькі заходи, спрямовані на ефективне використання і розвиток людського потенціалу ВПО, а також здобуття ними нових професійно-кваліфікаційних навиків із урахуванням потреб ринків праці приймаючих громад;

5) впровадити практику індивідуального (адресного) підходу до вирішення проблем розвитку людського потенціалу ВПО у розрізі ключових соціально-демографічних характеристик (вік, стать, освіта, сімейний стан, фінансово-майновий статус тощо).

Реалізація окреслених інструментів дозволить імплементувати бізнес-ідеї, досвід та ініціативи ВПО у приймаючих громадах, а, відтак, сприятиме ефективному використанню людського потенціалу та формуванню так званих «ядер соціально-економічного зростання» – тригерів повоєнного відновлення.

Зважаючи на обсяги та статево-вікові характеристики вимушеної міграції, спроможність України нормалізувати процеси соціально-

економічного розвитку великою мірою визначатиметься у площині здатності органів державної влади розробити та реалізувати ефективну політику рееміграції населення до України у поствоєнному періоді. Довготривала війна підвищує ризики неповернення громадян України у після воєнному періоді у зв'язку із зростанням ймовірності їх успішної інтеграції та адаптації у приймаючих соціумах.

Довідка: Як засвідчує досвід Боснії та Герцеговини, процес рееміграції у поствоєнному періоді – це довгостроковий і повільний процес, який залежить від політики урядів приймаючих країн та тривалості дії соціальних програм підтримки тимчасових переселенців. За даними УВКБ ООН, після завершення військових дій у Боснії в 1990-х роках знадобилося десять років аби половина з двох мільйонів біженців і осіб із тимчасовим захистом повернулися додому⁸.

Розробка та реалізація механізмів рееміграції та реінтеграції вимушених мігрантів повинна здійснюватися у тісній співпраці із органами влади ключових держав-реципієнтів людського потенціалу, мати довгостроковий характер та реалізовуватися поетапно за алгоритмом: «**зацікавлення потенційних реемігрантів**» – «**створення умов для їх повернення**» – «**забезпечення адаптації та інтеграції**». Напрямами стратегії рееміграції населення є:

- (1) системна інформаційно-комунікаційна взаємодія між вимушеними мігрантами та органами регіональної, місцевої влади;
- (2) створення середовища для розвитку бізнес-ініціатив з використанням міграційного капіталу та досвіду реемігрантів;
- (3) максимальне забезпечення асиміляції реемігрантів у місцевий соціум через задоволення базових потреб, гідної оплати праці.

Ключові заходи стратегії рееміграції населення у повоєнному періоді повинні передбачати:

➤ укладення двосторонніх договорів між Україною і країнами-реципієнтами вимушених мігрантів з питань реалізації програм стимулювання повернення громадян України, які включають заходи фінансово-матеріального забезпечення процесів рееміграції, у т.ч. компенсації трансакційних витрат, пов'язаних із міждержавним (міжконтинентальним) переїздом вимушених переселенців та їх родин до України, психологічної підтримки;

Довідка: Станом на 1 січня 2024 року Швейцарія, Норвегія, Фінляндія, Чехія, Ірландія та Велика Британія вже запровадили програми виплати компенсацій біженцям, які вирішили повернутися до України. Наприклад, уряд Швейцарії на кожну вимушеного мігранта, який ухвалить рішення реемігрувати виділяє від 1 тисячі до понад 4 тисячі доларів США. Відповідно до планів швейцарської влади, 80% утікачів від війни мали би повернутися в Україну упродовж 2024-2025 рр. добровільно, в той час як 20 % залишитись проживати в країні до кінця терміну легального перебування;⁹

➤ проведення інформаційно-просвітницьких заходів щодо можливостей і перспектив реалізації професійно-кваліфікаційного та

⁸ After The War Was Over. — Balkan Images 2005. URL: <https://www.unhcr.org/sites/default/files/legacypdf/433bded34.pdf>.

⁹ Які країни платять українцям за повернення додому. URL: <https://www.enableme.com.ua/ua/article/aki-kraini-platat-ukraincam-za-povernenna-dodomu-11351>

фінансово-інвестиційного капіталу вимушених мігрантів у поствоєнному періоді;

➤ надання допомоги у працевлаштуванні та стимулювання зайнятості реемігрантів відповідно до потреб регіональних ринків праці через розширення дії програм перекваліфікації та працевлаштування у безпечних регіонах, організацію ярмарків вакансій тощо;

➤ запровадження режиму пільгового кредитування бізнес-ініціатив реемігрантів, а також грантова підтримка проєктів самозайнятості.

➤ забезпечення фінансової інклюзії реемігрантів, які мають намір реалізовувати міграційний капітал у реальний сектор економіки шляхом проведення тренінгів, навчальних програм тощо.

Задля лібералізації міграційного законодавства відповідно до запитів місцевого економічного розвитку щодо задоволення потреб у людських ресурсах, регіональних ринків праці у робочій силі доцільно забезпечити:

1) створення нових, високооплачуваних вакансій для висококваліфікованих іммігрантів, які матимуть вагому суспільно-економічну корисність для розбудови національної економіки.

2) удосконалення програми соціально-культурної інтеграції та адаптації іммігрантів, у т.ч. організація курсів з вивчення української мови та історії України, забезпечення культурно-правової та соціально-економічної адаптації.

3) врегулювання правового статусу нелегальних іммігрантів, які проживають на території України протягом тривалого часу, мають постійне місце праці, створили сім'ю та не мають кримінального досвіду.

ДОДАТОК А

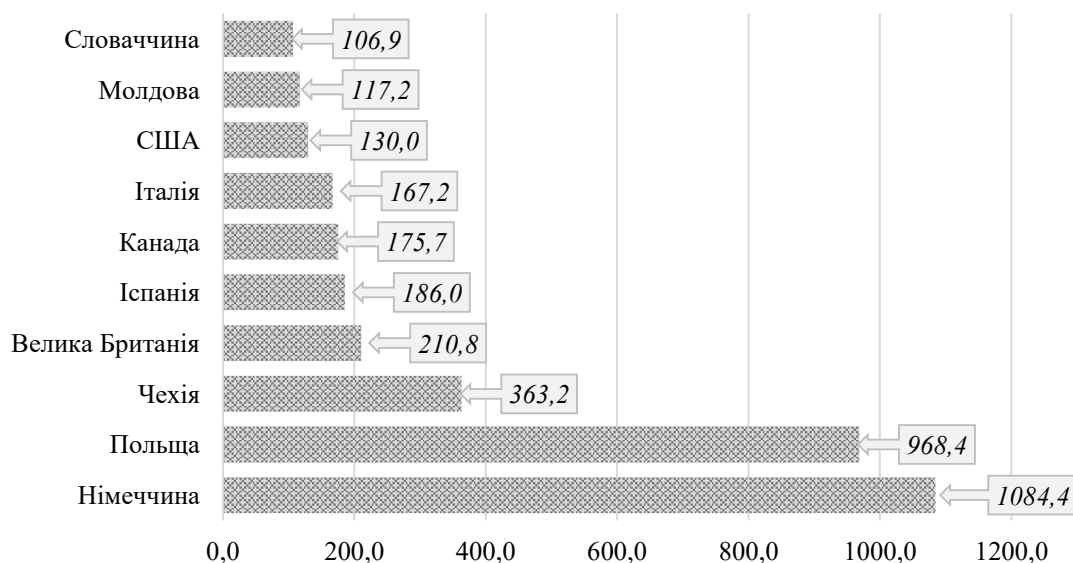

Рис. А.1. Топ-10 країн-реципієнтів вимушеної міграції з України (станом на 31 серпня 2023 р.)

Джерело: побудовано автором за даними [10]

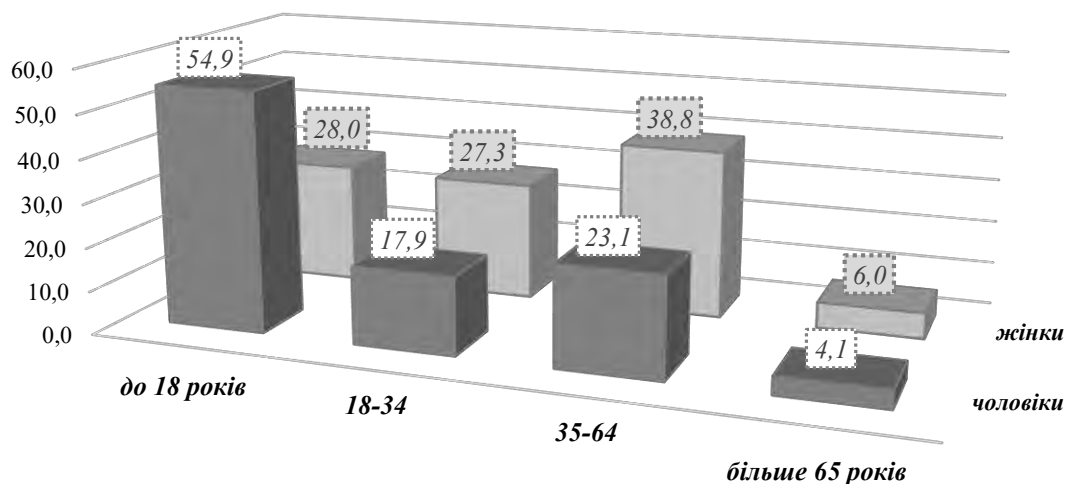

Рис. А.2. Статевовікова структура вимушеної міграції з України до країн ЄС, станом на 2023 рік, %

Джерело: побудовано автором за даними [11]

¹⁰ Ситуація з біженцями в Україні. Портал оперативних даних ООН: сайт. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

¹¹ Decisions granting temporary protection by citizenship, age and sex. URL: <https://data.europa.eu/data/datasets/qj3dgti9ts5zogtzrhiwa?locale=en>